

Prestegården som politisk, kulturelt og sosialt knutepunkt

v/ Kristin Fjelde Tjelle

Foredrag holdt i Høyland menighetshus 06.09.2025 i anledning Sandnes prosti sin markering av 900 års jubileum for Stavanger bispedømme.

Prestegården på Høyland ble gitt til kirken av Gurid Sigurdsdatter så tidlig som i 1384. I hennes testamente stod det at gården på Høyland skulle være bosted for «prest etter prest». Nåværende hovedbygg på gården er fra 1853. Det er et staselig hus omgitt av steingarder og gamle trær. Prestegården bestod opprinnelig av 600 mål jord + 13 husmannsplasser. Høyland prestegård har hatt noen særegne eiendomsforhold. Juridisk sett tilhørte gården *presteembetet*, ikke kommunen eller Kirkedepartementet. Men da departementet foretok ny juridisk vurdering i 1991, ble konklusjonen at eiendommen skulle underlegges Opplysningsvesenets Fond, som alle andre landets prestegårder. Siden 1961 har Høyland prestegård vært leid bort til Statens veterinære forsøksgård, som etter hvert ble overført til Norges Veterinærhøgskole, senere til universitetet NMBU.

På veggen bak i Høyland kirke henger det et epitafium som viser den første lutherske presten i Høyland, Peder Jensen, og familien hans. De kneler for en korsfestet Kristus. Presten og sønnene hans står på den ene siden. Hustruen, Magdalena Svendsdatter Hognestad, og døtrene på den andre. De hvitkledde små barna er de som de hadde mistet. Peder var prest i Høyland mellom 1571-1604.

Etter reformasjonen fikk prestegården på Høyland nytt liv. Presten kunne nå gifte seg, og huset ble fylt med kone og barn. Det lutherske prestehjemmet ble med reformasjonen etablert som en ny institusjon i kirken. For Luther var prestefamilien en teologisk størrelse, som etter hvert ble et ideal for andre familier. Rollen som ektemann, far og prest var tett sammenvevet. Prestefruerollen ble institusjonalisert, og prestebarna var forventet å være forbilder.

Prestegården skulle være en mønstergård der det ideelle lutherske dagliglivet utspilte seg for menighetens øyne. Prestekontoret lå gjerne i prestegården, og skillet mellom privatliv og profesjonelt liv var vagt eller ikke eksisterende.

Prestens kontor i prestegården representerte politisk makt. Presten var, sammen med lensmann og fogd, kongens viktigste embetsmenn i lokalsamfunnet. Etter reformasjonen i 1537 rapporterte ikke lenger kirken til paven i Roma, men til kongen i København. Kongens makt i kirken ble enda tydeligere da eneveldet ble innført i Danmark-Norge i 1660. Som statsmaktens representanter hadde prestene disiplinerende funksjoner i forhold til statens undersåtter, og de utøvde ulike former for kirketukt. Kristenplikten var lik borgerplikt. Det var dåpsplikt og nattverdplikt og sabbatsordningen fra 1735 innførte obligatorisk krav til kirkegang på søndager. Konfirmasjonen, som ble innført i 1736, var inngangen til voksenlivet. Uten konfirmasjon var det vanskelig å skaffe seg arbeid. Og en kunne heller ikke gifte seg. Frem til dissenterloven av 1845 var det obligatorisk å være medlem av den norske kirke. Og konventikkelplakaten som ble innført i 1741, regulerte også alle former for privat religionsutøvelse. Det var forbudt for en lekmann å forkynne uten prestens tillatelse.

Presten på Høyland forvaltet en stor prestegård. Dette var kanskje ikke landets feteste pretekall, men med 14 husmannsplasser var det heller ikke det magreste. Matrikkelen av 1668 viser at kirken eide 41 % av gårdene i Høyland sogn. Presten fikk sin lønn fra kongen, men han hadde da i tillegg inntekter fra utleie av jord. Som alle prester i Norge hadde han også inntekter fra tienden. Tienden som ble innført på 1100 tallet i Norge, var opprinnelig en avgift til kirken på 10 % av årsproduksjonen som alle måtte betale. En spesifikk del av denne, kalt prestetienden eller jordavgiften, gikk til lokale presten. Prestetienden ble avskaffet så sent som i 1939.

Presten var tett på befolkningen, og med ansvar for dåp, konfirmasjon, ekteskap og begravelser kjente han i praksis alle i bygda. Og i kirkebøkene, den tids folkeregister, ble alle vesentlige opplysninger om befolkningen nøyaktig registrert. Da allmenn og obligatorisk skole ble innført i Danmark-Norge i 1739, fikk presten også ansvar for skolevesenet. Han rekrutterte og lærte opp omgangsskolelærere, samlet inn skoleskatt fra allmuen og kjøpte inn skolebøker. Nå var det riktignok ikke så mye som skulle kjøpes inn den første tiden, kun Pontoppidans katekismeforklaring. Ofte fikk klokkeren ansvaret for skolen, men ikke alle klokkeere var egnet for oppgaven, og når befolkningen økte trengtes det flere. Lærere ble gjerne rekruttert blant bygdas skoleflinke gutter. Høyland hadde i 1820 4 omgangsskoledistrikt inndelt i 3-5 roder og ca. 371 skolepliktige barn. I 1852 hadde det økt til 7 omgangsskoledistrikt.

Skoleloven av 1860 var det første, viktige skrittet mot en moderne grunnskole og markerte starten på en stor reformepoke i norsk utdanningshistorie. Loven slo fast at den gamle omgangsskolen skulle avvikles, og faste skoler opprettes over hele landet. Det første faste skolehuset var da allerede bygd i Høyland i 1847. Videre ble det stilt strengere krav til lærerne, som fra nå av skulle ha godkjent utdanning fra seminar eller lærerskole. Også skolens formål ble endret. Skoletiden ble utvidet, og nye fag innført, i tillegg til den

konfirmasjonsforberedende religionsundervisningen. Elevene skulle lære å skrive og regne, og også kunne historie, naturfag og geografi. Ansvar for skolen ble med den nye loven av 1860 lagt til kommunale skolestyrer. Presten ble leder av skolestyret, men han var ikke lenger like enerådende. Etter den neste store skolereformen i 1889 var ikke lenger presten selvskreven leder, skolestyret skulle nå selv velge sin leder. Men det lå fremdeles til embetet å ha fast sete i skolestyret.

Kirken var ikke bare forvalter av skolevesenet, men også helse- og sosialomsorgen. I Stavanger bispedømme var det biskop Torgils som bygde det første hospitalet i 1272 etter Magnus Lagabøtes kongebrev. Hospitalet hadde tilknytning til Peterskirken i byen. Magnus gjorde det samme i Bergen i 1276, og han bidro faktisk til å bygge fem av de 7 større hospitalene i Norge i middelalderen. Magnus Lagabøtes Landslov slo dessuten fast følgende prinsipp for helsestell: 1. Familien har det primære ansvaret for sine. 2. Lokalsamfunnet skal gjennom legd-ordningen ta ansvar for de som ikke har familie (legd-ordningen ble først oppløst i 1900). 3. Kirkens institusjoner skal ta ansvar for de fattige og marginaliserte. Norge fikk i 1845 sin første fattiglov. Det ble da fastslått at en kommunal fattigkommisjon, ledet av sognepresten, skulle forvalte kommunens fattigkasse. Men også før denne loven trådte i kraft, hadde presten vært leder av fattigkommisjon, som da hadde sognet som administrativ enhet. I Høyland fant møtene i fattigkommisjonen sted på prestegården.

Da Luther tok av seg munkekappen og lot håret gro, ble den svarte 1500-talls professor-kappen hans nye offisielle uniform. Han hadde da allerede vært professor ved universitetet i Wittenberg i flere år, så det var et naturlig valg. Og den svarte kjortelen med hvit krage i forskjellige varianter fortsatte å være den protestantiske prestemannens kledning. Det var en logikk i at professorkappen ble den nye prestedrakten. Den protestantiske presten hadde som en av sine viktigste oppgaver å studere og forske på Ordet, og dette skulle også skje på grunnspråkene gresk og hebraisk. I prestegården hadde derfor prestekontoret en sentral plass. Presten måtte ha plass til alle bøkene sine. Han måtte ha et avskjermet sted hvor han kunne forske og lese, og ikke minst skrive prekenene sine.

En av Høyland-prestene på 1700-tallet, Eiler Eilersen Hagerup (1718-1789), var 13 år i Høyland som sogneprest, og etter hvert også prost for Jæren. Hagerup var en dyktig predikant, men han holdt også på med filologiske og historiske studier. Han vant akademisk ry gjennom tre kirkehistoriske undersøkelser fra 1750- og 1760-årene om trosopplæring og seremonier i oldkirken, mens en fremstilling av oldkirkens martyrer ble mer populær lesning og kom i flere opplag og oversettelser. 1760 ble han kreert til teologisk doktor på en avhandling om treenigheten, og i 1774 fungerte han som ekstraordinær professor i teologi ved universitetet i København.

Prestegården ble sentrum i lokalsamfunnets kulturelle og åndelige liv. Presten var lærd og høyt utdannet. Frem til Norge fikk sitt eget universitet i 1813, var alle prestespirer studenter i København. Også prestekona og prestebarna hadde god utdannelse. Prestebarna gikk som regel ikke på skolen i bygda, men hadde egne privatlærere og guvernanter. Prestehjemmet tiltrakk seg omreisende forfattere, filosofer, vitenskapsmenn og kunstnere. I prestegården kunne det inviteres til konserter, kunstutstillinger og forelesninger. Mange prester engasjerte seg i naturvitenskap og jordbruk og var foregangsmenn for nye og innovative ideer og praksiser, her kan vi jo bare tenke på de mye omtalte «potetprestene». I prestegården ble det også invitert til bibelstudier og bønnesamlinger, og mange vekkelses- og fornyelsesbevegelser har sprunget ut fra møteaktivitet i norske prestegårder.

Vi kan nesten ikke snakke om prestegården på Høyland uten å nevne Elise Ottesen-Jensen, Høylands mest berømte prestedatter gjennom tidende. Hun vokste opp på Høyland prestegård som nr. 17 av 18 barn. Elise Ottesen-Jensen flyttet etter hvert til Sverige hvor hun arbeidet som sosialarbeider, forfatter og seksualpedagog. Hennes store fanesaker var sosialisme, seksualopplysning og familieplanlegging. I boka *Og livet skrev* (1966) forteller Elise Ottesen-Jensen om oppveksten i Høyland. Hun skildrer en barndom og ungdom i naturskjønne omgivelser og i et stimulerende og varmt lokalsamfunn. Hun skildrer også en oppvekst i prestegården under en svært konservativt og kontrollerende far, som hun etter hvert gjorde et radikalt opprør mot. Livet i prestegården fremstilles likevel som kulturåpent, med mye dans og musikk og god mat og drikke i festlige lag. Prestefamilien Ottesen menget seg sosialt med byens overklasse.

Men så hendte det likevel at allmuen ble invitert inn i prestegården. For eksempel til den månedlige misjonskvinneforeningen. Elise mener at moras misjonsforening i prestegården var den eneste avvekslingen bondekonene i Høyland hadde. Det ble da servert kaffe i nydelige og skjøre porselenskopper, og strikkepinnene gikk fort mens mor leste høyt fra Misjonstidende. En gang i året var det basar i den såkalte mellomstuen, hvor alle de fine og elegante møblene stod, pluss piano og speil. Denne dagen ble det servert sjokolade, flere kopper til hver, og ferske kjøpte rundstykker med sveitser og geitost.

Prestegården i Norge har gjennom mange hundre år vært et politisk, sosialt og kulturelt knutepunkt i lokalsamfunnet. Den tiden er nå forbi. Jeg tror hverken lokalbefolkningen eller presten ønsker seg tilbake. Men for å forstå kirken sin plass i Sandnes-samfunnet i et historisk perspektiv, er prestegården, prestefamiliens og ikke minst presten, en viktig del av det store bildet.

Kilder:

Høyland: Minneskrift om kommunejubileet 1837-1937

Utgjeve av Høyland Heradstyre

(Sandnes: Ingvald Dahles Forlag, 1937)

Høyland, Høyland, Høyland, høyr herrens ord: Høyland Kyrkje 150 år, 1841-1991

(Sandnes: Høyland menighet, 1991)

Ottesen-Jensen, Elise, *Og livet skrev*

(Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1966)